

Impact Factor: 6.017

ISSN: 2278-9529

GALAXY

International Multidisciplinary Research Journal

Special Issue on Tribal Culture, Literature and Languages

National Conference Organised by
Department of Marathi, Hindi and English

Government Vidarbha Institute of Science and
Humanities, Amravati (Autonomous)

13 Years of Open Access

Managing Editor: Dr. Madhuri Bite

Guest Editors:

Dr. Anupama Deshraj

Dr. Jayant Chaudhari

Dr. Sanjay Lohakare

www.galaxyimrj.com

About Us: <http://www.galaxyimrj.com/about-us/>

Archive: <http://www.galaxyimrj.com/archive/>

Contact Us: <http://www.galaxyimrj.com/contact-us/>

Editorial Board: <http://www.galaxyimrj.com/editorial-board/>

Submission: <http://www.galaxyimrj.com/submission/>

FAQ: <http://www.galaxyimrj.com/faq/>

महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषा : आकलन आणि भवितव्य

प्रा. डॉ. वैजनाथ अनमुलवाड

भाषा, वाङ्मय व संस्कृती अभ्यास संकुल,
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड-४३१६०६

जगाच्या पाठीवर आदिवासी समाजाचे वास्तव्य लक्षणीय आहे. संपन्न आणि समृद्ध अशा संस्कृतीचे निर्माते म्हणून आदिवासी समुहांकडे पाहिले जाते. हा व्यापक दृष्टिकोन लक्षात घेऊन जागतिक पातळीवरील आदिवासींच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, भाषिक इ. संबंधाने विचार केला जातो. आदिवासी ही व्यापक संकल्पना आहे. यात आदिवासींच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, आरोग्यविषयक, श्रम, श्रद्धा, अंधश्रद्धा, लौकिक व अलौकिक पातळीवरील अनेक गोष्टींचा समावेश होतो. आदिमकाळापासूनच्या त्यांच्या प्रथा, परंपरा उदंड आहेत. मौखिक तथा लोकसाहित्याविष्कारात समृद्ध ज्ञानभांडार आहे. विशेषतः कृषिसंस्कृतीशी संबंधित सणोत्सवांच्या निमित्ताने आविष्कृत होणाऱ्या त्यांच्या लोकवाङ्मयात मानवतेचा गहीवर आहे. पारंपरिक नृत्याविष्कार आणि बोलीतील मधुर गीतांमुळे त्यांच्यात कमालीचे चैतन्य आहे.

आदिवासी समाजाच्या वैशिष्ट्यांबद्दल व त्यांच्या राहणीमानाबद्दल एकूणच त्यांच्या जीवन जाणिवांबद्दल वसाहतपूर्व काळापासून जागतिक पातळीवर संशोधनात्मक मांडणी करण्यात आली. आधुनिक काळातही आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाबद्दल, राहणीमान व सामाजिक विकासाबद्दल सहानुभूतीपूर्वक चर्चा केली जाते. या चर्चेत आदिवासी जमातींशी संबंधित अनेक विषय असतात. त्यापैकी 'आदिवासी बोली' हा एक महत्त्वाचा विषय आहे. प्रस्तुत "महाराष्ट्रातील आदिवासी बोली : आकलन आणि भवितव्य" या शोधनिबंधातून आदिवासी बोलीभाषा व त्यांची सध्याःस्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भौतिक वेगळेपण व प्रदेशनिहाय संपन्न अशा निसर्गाच्या सानिध्यात समूहनिष्ठ जीवन जगणाऱ्या भाषिक तथा सांस्कृतिकदृष्ट्या संपन्न असणाऱ्या व मूळ प्रवाहाला बिलगुण असलेल्या आदिम जनसमुहांना आदिवासी असे संबोधले जाते. हा जनसमूह भारताच्या व महाराष्ट्राच्या विविध भागांमध्ये लक्षणीय स्वरूपात वसलेला आहे. समाज, संस्कृती, भाषा, राहणीमान, कला इत्यादींच्या बाबतीत आदिवासींचे जीवन समजून घेण्याचा अनेकांनी प्रयत्न केला. या

पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषा हा एक व्यापक आणि महत्त्वपूर्ण विषय आहे. आदिवासी बोलीभाषा हा आदिवासी समुदायांच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि ऐतिहासिक जीवनाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी समूहांच्या बोलीभाषांचा अभ्यास करून त्यांची जीवनशैली, परंपरा आणि सांस्कृतिक वेगळेपण समजून घेऊ शकतो. त्यांच्या मौखिक पातळीवरील अनौपचारिक शिक्षणाची प्रदीर्घ परंपरा आहे. या परंपरेत समाविष्ट असलेले ज्ञान हे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे सहजपणे हस्तांतरित होताना दिसून येते. हे हस्तांतरण विशिष्ट अशा बोलीतून होत असते. त्या बोली समजून घेणे त्यांवर चर्चा व चिंतन करणे अपेक्षित आहे.

महाराष्ट्रात आदिवासी जमातींचे लक्षणीय वास्तव्य आहे. भिल्ल, गोंड, महादेव कोळी, आंध, पावरा, वारली, कोकणा, हलबी, परधान, ठाकुर अशा काहीप्रमाणात सुधारलेल्या जमातींसह कोलाम, कातकरी, माडीया गोंड अशा काही अतीमागास जमातींचाही समावेश आहे. वरील सर्व स्थानिक जमाती असून विशिष्ट अशा भूप्रदेशाशी जोडून आहेत. भौगोलिक परिसर, नैसर्गिक पर्यावरण, जमातीय परंपरा व इतिहासाचा त्यांच्यावर खोलवर संस्कार पडलेले असतात. त्यातून 'आदिवासी संस्कृती' आकाराला येत असते आणि त्याचा प्रभाव परिसरातील संपूर्ण सजीव-निर्जीव सृष्टीवर पडत असतो. असे असले तरी प्रत्येक आदिवासी जमातींचे जीवन अंतर्बाह्य वेगळे असते. हे वेगळेपण धर्म, भाषा, जीवनशैली यावर ठरलेले असते. ^१“प्रत्येक आदिवासी जमातीचा सांस्कृतिकरणाचा स्तर भिन्न असतो. सांस्कृतिकरणाच्या प्रक्रियेला मानवशास्त्र व समाजशास्त्राच्या दृष्टीने फार महत्त्व आहे. एका सांस्कृतिक गटाचा जिवन प्रवाह हा दुसऱ्या सांस्कृतिक गटाच्या प्रभावामुळे सतत प्रभावित होत असतो व त्यामुळे परिवर्तित होत असतो. या परिवर्तन प्रक्रियेलाच सांस्कृतिकरणाची प्रक्रिया (Acculturation) असे म्हणतात.”

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळातील आधुनिक तथा औपचारिक शिक्षण पद्धतीमुळे इतर मागासवर्गीयांप्रमाणेच आदिवासी जमातींच्या मुला-मुलींना शिक्षणाची संधी मिळाली. हजारो वर्षांच्या संघर्षमय अनुभवांना शब्दरूपी उद्गार मिळाला. संपन्न प्रतिभेला अधिक चालना मिळाली. ते लेखनातून व्यक्त होऊ लागले. मौखिक अभिव्यक्तीला आधुनिक शिक्षणामुळे एक वेगळी धार प्राप्त झाली. पूर्वजांचा पराक्रमी इतिहास, शूर-वीर-विरांगणांची सामर्थ्यशाली चरित्रे, विविध चळवळी, लढवय्या समाजसुधारकांच्या आठवणी, संपन्न लोकसाहित्य, अलिखित परंपरेतील नैतिक शिक्षण, सामाजिक, सांस्कृतिक, राष्ट्रीय मूल्यांची जाणीव करून देणारे साहित्य आकारास येऊ लागले. याद्वारे 'स्व' बोलीतील

वैभवशाली शब्दांना भक्कम अर्थ प्राप्त होऊ लागला. समृद्ध अशा लेखनकृतींमुळे मएकूणच मराठी साहित्य आणि भाषा प्रगल्भ होण्यास मदत झाली.

आदिवासी बोलीतील उदंड अशा निसर्ग प्रतिमा, जल, जमीन, जंगल, जनावरे आणि सृष्टीतील पशू, पक्षांशी निगडीत शब्दसाठ्यात कमालीची वाढ झाली. आदिमतत्त्वे व निसर्गातील विविध घटकांशी समबंधित असलेल्या त्यांच्या बोलींत अवीट गोडवा आहे. विपुल असे ज्ञानभांडार आहे. त्यांच्या बोलीतील एक एक शब्द म्हणजे जणू स्वतंत्र कोश आहे. जंगलस्थित आदिवासींना प्रत्यक्षपणे निसर्ग वाचता येत असल्यामुळे त्यांना निसर्गातील पंचतत्त्वांचे सहजपणे आकलन होते. मोसमी व बेमोसमी वाहणाऱ्या वाऱ्याचे, पशू-पक्षांचे, पाण्यावरील बदलणाऱ्या लाटांचे अंग समजणारे ज्ञान फक्त आदिवासींकडेच आहे. लिखित-अलिखित व सांकेतिक शब्दांना अर्थ देणारी वाचा आणि प्रतिभा ही त्यांच्याकडेच आहे. म्हणून त्यांच्या बोली संपन्न, समृद्ध, गोड आणि मधाळ आहेत.

भारतीय बोलीभाषा व नोंदी

भारतीयच नव्हे, तर जगातील एकूण बोलीभाषांच्यादृष्टीने विचार करत असताना आजचा काळ फारसा अनुकूल आहे, असे वाटत नाही. इंग्रजीसारख्या प्रभूत्वशाली भाषेमुळे जगातील अन्य भाषा धोक्यात येत आहेत, लुप्त होत आहेत किंवा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. अशी चर्चा सर्वत्र आणि सहज ऐकायला मिळते. त्या चर्चेत उच्च शिक्षित माणसेच अधिकप्रमानावर सहभागी होतात. ही चर्चा बोलीभाषा व त्यांच्या संवर्धनाच्या दृष्टीने अनुकूल होण्यास काही भाषाभ्यासकांची भूमिका महत्त्वाची ठरताना दिसते. त्यापैकीच डॉ.गणेश देवी हे एक ठळक नाव आहे. डॉ. देवी यांचा 'भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण' हा प्रकल्प अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सर जॉर्ज ग्रिअर्सन यांनी १०० वर्षांपूर्वी असा प्रकल्प हाती घेतला होता. आणि त्यांना हे कार्य पूर्ण करण्यासाठी अंदाजे ३० वर्षे लागली होती. तरीही भारतातील काही भागांचा भाषिक सर्वे करणे त्यांच्याने राहून गेले होते. भारतीय भाषाभ्यासक डॉ. गणेश देवी यांनी २०१० पासून भारतीय भाषांच्या लोकसर्वेक्षण कार्याला आरंभ केला आणि विविध राज्यांतील व भाषांतील बुद्धिवंत, विचारवंत, लेखक, सामाजिक कार्यकर्ते यांच्या सहभागातून हे आंतरभारतीय भाषा अभियान आकारास येत आहे; बहुतांश आलेही आहे. 'भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण' या मराठी भाषेतील अरुण जाखडे यांनी संपादन केलेल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत डॉ. गणेश देवी म्हणतात, की "१९५१ च्या जनगणनेनुसार भारतात एकूण ७८२ भाषा व बोली नोंदवण्यात आल्या, तर ही संख्या १९६१ मध्ये १,६५२ पर्यंत वाढलेली होती. त्याहीपूर्वी सर जॉर्ज ग्रिअर्सन च्या 'लिंग्विस्टिक सर्वे ऑफ इंडिया' ने १९

व्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात भारतातील जी माहिती गोळा केली त्यानुसार भारतात त्या काळात १७९ भाषा आणि ५४४ बोली अस्तित्वात होत्या तर १९२१ च्या जंगणनेनुसार तेव्हाच्या भारतात १८८ भाषा आणि ४९० बोली अस्तित्वात होत्या.”

१९७२ साली पाकिस्तानमध्ये भाषिक वाद निर्माण झाल्यामुळे पूर्वीचे पूर्व पाकिस्तान भाषेच्या प्रश्नावर स्वतंत्र करून बांग्लादेशची निर्मिती करण्यात आली. त्यावर भारत सरकारने असे ठरवले कि, १९७१ ची जनगणना आणि भाषांची माहिती संपूर्णपणे प्रकाशित करण्यात येऊ नये. त्यावेळी घटनेच्या आठव्या सूचीनुसार केवळ १०८ बोलीभाषाच अधिकृत ठरवण्यात आल्या. आणि दहा हजारांपेक्षा कमी लोकांकडून बोलल्या जाणाऱ्या सुमारे १५०० बोलीभाषांना ‘अन्य’ या सदराखाली लोटण्यात आले. २००१ च्या जनगणनेमध्ये तर केवळ २३४ मातृभाषाच शिल्लक असल्याचे सांगण्यात येते. विविधतेने नटलेल्या भारतीय समाजजीवनातून बोलीभाषा वेगाने वजा होत आहेत. बोलीभाषा वजा होणे किंवा नष्ट होण्याची आजची वास्तवता किती भीषण आहे हे वरील उदाहरणांवरून आपल्या लक्षात येते. भाषा आणि बोलीच्या दृष्टीने आपण भारतीय लोक किती गाफील आहोत, याचीही प्रचीती येते.

इ.स.१९९० नंतर म्हणजे जागतिकीकरण, खाजगीकरण, उदारीकरण स्वीकारल्यानंतर स्थानिक बोलीभाषांच्या दृष्टीने आपली गाफिलता अधिकच वाढत गेली. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या पेचात अडकलेला भारतीय माणूस ‘इंग्रजी’ मानसिकतेच्या बाहेर निघायला तयारच नाही. विविध माध्यमांना सहज अवगत होणारी इंग्रजी भाषा आपल्या सर्व देशी भाषांच्या व बोलींच्या मानगुटीवर बसली आहे. तिचा प्रभाव कमी करायचा असेल तर देशी भाषांचा अधिकाधिक वापर करणे गरजेचे आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान व विविध माध्यमांना सहज अवगत होणारे व इंग्रजी भाषेला पर्याय ठरणारे शब्द विकसित करण्याची गरज आहे. व ती जबाबदारी सर्व भारतीयांची आहे. कुटुंबातील प्रत्येकांनी किमान आपापल्या मातृभाषेतून एकमेकांशी संवाद साधण्याचा प्रयत्न करावा. नव्या पिढीला आपल्या भाषेचे महत्त्व पटवून द्यावे. जेणे करून त्यांना आपली भाषा कळेल आणि ती टिकून राहील. कदाचित नवी पिढी स्वभाषा व स्वबोलीचा अधिक विस्तारही करू शकेल. कारण, जगात अनेक उदाहरणं आहेत कि मृत किंवा कालबाह्य होऊ घातलेल्या भाषा विकसित झाल्या आणि विकसित, प्रभूत्वशाली भाषा मृत किंवा कालबाह्य झाल्या.

महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती व त्यांच्या बोलीभाषा

महाराष्ट्रात १९७६ च्या अनु. जाती व अनु. जमातीच्या यादीनुसार एकूण ४७ आदिवासी जमातींची नोंद करण्यात आली आहे. विषम स्तररचना, परकीय भाषेचा प्रभाव, मुठभर लोकांची सांस्कृतिक मिरासदारी, अनेक पातळ्यांवर होत असलेले संस्कृतीकरण व उपन्या संस्कृतीचे हस्तदंती चित्रण करणारे तथाकथित मुख्यप्रवाहवादी लेखक या सर्वांच्या संगनमताने आदिवासी समाजाची उत्तरोत्तर अवहेलनाच होताना दिसते. पूर्वी आर्य आले आणि त्यांनी आदिवासी जमिनीवर यज्ञ-याग वगैरे करून आदिवासी व त्यांच्या जमिनीवर हक्क प्रस्तापित केला. आणि आदिवासींना स्वतःच्या भूमीपासून परागंदा व्हावे लागले. त्यामुळे त्यांची संस्कृती, भाषा आणि एकूणच जीवनसरणी धोक्यात आली. त्यानंतर इंग्रज आले आणि त्यांनी जंगल कायदा (इ.स. १८६४) करून आदिवासींचे उरलेसुरले अस्तित्त्व हिरावून घेतले. आदिवासींमध्ये आर्थिक, राजकीय व शैक्षणिक जागृती होऊ नये, ते कधीच एकत्र येऊ नयेत, ते आहे त्या स्थितीच जिवन जगावेत, हे ब्रिटीशांचे षड्यंत्र होते. आज स्वतंत्र भारत सरकार विकासाच्या नावाखाली आदिवासींचे मोठ्याप्रमाणावर विस्थापन करत आहे. या विकासप्रक्रियेचे वेगवेगळे 'प्रोजेक्टस्' प्रामुख्याने आदिवासींच्या वस्तीलगत राबवली जात आहेत. त्यामुळे पुन्हा एकदा आदिवासी त्यांच्या उरल्यासुरल्या वैभवशाली भूमीपासून पोरका होत आहे. यामुळे आदिवासी संस्कृती, आदिवासी भाषा व बोली, कला व मूल्य, इत्यादी सर्वकाही संपुष्टात येण्याच्या दुष्ट प्रक्रियेला प्रारंभ होत आहे की काय याची भीती वाटते. आदिवासींना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून द्यायची असेल तर त्यांचा पहिल्यांदा माणूस म्हणून आपण विचार करायला हवा. त्यांना, त्यांच्या संस्कृतीला व भाषेला जपण्याचा प्रयत्न करावे लागेल. तरच त्यांचा आधुनिकीकरणाच्या दृष्टीने विकास होईल.

महाराष्ट्रात भौगोलिक रचनेनुसार बदलत गेलेली भाषेची सुमारे १४ रूपे आढळून येतात. त्याशिवाय भटक्या-विमुक्तांच्या १९ आणि आदिवासी जमातींच्या जवळपास २३ बोलीभाषा (काही भाषाभ्यासकांच्या मते आदिवासी भाषा व पोटभाषा मिळून ७२) अस्तित्त्वात असल्याच्या नोंदी उपलब्ध आहेत. बदलत्या पार्श्वभूमीवर स्थानिक भाषकांच्या गुंतागुंतीच्या संकल्पना त्यांच्याच भाषेत व्यक्त करण्याची क्षमता दिवसेंदिवस कमी होत चालली आहे. बोलीभाषेतील शब्दवैभव, पारंपरिक ज्ञान, शाब्दिक कलांची गुंफण, अवीट माधुर्य ही वैशिष्ट्ये केवळ बोली भाषेतच सापडतात. त्याची सर प्रमाण भाषेला कशी येईल? बोली भाषेची ही वैशिष्ट्ये मान्य करूनही माणसाला वेगवेगळ्या कारणांमुळे अन्य भाषा शिकाव्या लागतात. किंबहुना तो त्या भाषा शिकतोही. एकापेक्षा अधिक भाषा शिकण्याचे

बौद्धिक सामर्थ्य निसर्गतःच त्यास प्राप्त झालेले असते. पण स्वभाषा सोडून परभाषेमुळे आपले कल्याण होईल असा भावडा समज सर्वत्र पसरला आहे. त्यामुळे मातृभाषा किंवा बोलीभाषांची स्थिती अत्यंत चिंताजनक होत चालली आहे. ही भाषिक अवनती टाळावयाची असेल तर देशातील प्रत्येक समाजभाषिक गटाने आपापली मातृभाषा जतन करण्याचा प्रयत्न करावा. याविषयी महेश एलकुंचवार यांनी म्हंटले आहे कि, “भाषा जिवंत व प्रवाही ठेवण्याची जबाबदारी जणू काही विशिष्ट वर्ग, काही व्यक्ती व मुख्यतः शासन ह्यांची आहे व ही जबाबदारी हे घटक नीट पार पडत नाहीत म्हणून ही सगळी भाषिक अवनती झालेली आहे, आपला त्यात काही संबंध नाही अशी खूपच लोकांची प्रामाणिक व गंभीर समजूत आहे.” हे विधान प्रत्येकांना बोलींच्या संदर्भाने विचार करायला लावणारे आहे. “आपल्या आर्थिक दर्जाच्या बाबतीत लोक नेहमीच अति संवेदनशील असतात. वरचा दर्जा गाठण्याकरता ते एका भाषेचा बहुदा आपल्या मातृभाषेचा त्याग करून प्रतिष्ठित समजल्या जाणाऱ्या दुसऱ्या भाषेचा स्वीकार करतात. यामुळे सुद्धा भाषा मरते.” असे डॉ. प्रकाश परब यांनी म्हंटले आहे. आज महाराष्ट्रात व देशात परकीय भाषा शिकवायची सोय आहे. परंतु, “अशी एकही संस्था नाही कि, जिथे सर्व भारतीय भाषा शिकता येतात. अशी खंत साने गुरुजींनी व्यक्त केली होती.” ‘भाषा’ आणि ‘बोली’ यांत आपण नेहमीच फरक करतो. ‘प्रमाण भाषा’ व ‘बोलीभाषा’ यांतील रेषा अधिक गडद करून टाकतो. अशा टोकाच्या भूमिकेमुळे बोली भाषांची स्थिती अधिक गंभीर होत चालली आहे. भाषाभेद रेषेमुळे आदिवासी व इतर प्रादेशिक बोलींची प्रगती होत नसल्याचे चित्र स्पष्टपणे जाणवत आहे. संस्कृतीच्या विभिन्न अंगांचे दर्शन घडविणारे प्रमुख माध्यम म्हणजे बोली भाषा होत. परंतु त्या भाषांचा अभ्यास आपण गांभिर्याने करत नाही. जगात हजारो अशा बोली आहेत ज्या केवळ मौखिक रूपाने शिल्लक आहेत. भाषिक एककल्लीपणाच्या धोरणामुळे बोलीभाषा, उपभाषा किंवा पोटभाषा वेगाने नष्ट होत आहेत.

महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या भिल्ली, (भिलोरी) गोंडी, (कोया) कोलामी, कोकणा, कोरकू, कातकरी, परधानी, पावरी, वारली, ढोर कोळी, मल्हार कोळी, मावची, राठवा, निहाली, निमाडी, ठाकरी, मथवाडी, माडिया, मांगेली, हलबी आणि गोरमाटी इ. प्रमुख बोलीभाषा मौखिक रूपाने अस्तित्वात आहेत. त्याशिवाय काही पोटभाषा आहेत उदा. भिल्ल जमातीत बोलल्या जाणाऱ्या देहवाली या बोलीचे खळवाड व मेवासी असे दोन पोट प्रकार पडतात. धुळे, नंदुरबार या भागात बोलल्या जाणाऱ्या या आदिवासी देहवाली बोलीत प्रचलित असलेले मौखिक साहित्य चामुलाल राठवा यांनी शब्दबद्ध केले आहे. गोंडी (कोया) भाषेचा अपवाद वगळता इतर बोलीभाषा लिपीबद्ध झाल्या नाहीत. त्यामुळे

बोलीभाषांचे मौखिक अस्तित्त्व संपले की, त्या भाषा नष्ट होतात. एखादी भाषा नष्ट झाली की, त्या भाषेतली संस्कृती नष्ट होते. विचार नष्ट होतात. या विषयी प्रो. अन्विता अब्बी (भाषाशास्त्र अभ्यासक जे. एन. व्यू. दिल्ली.) यांनी वेगाने नष्ट होणाऱ्या अंदमानी भाषांविषयी सांगतात. “बो स्त्री ८५ व्या वर्षी – २६ जानेवारी २०१० रोजी या जगातून निघून गेली.. ‘बो’ (मराठी उच्चार ‘गो’) भाषा बोलणारी शेवटची स्त्री गेली आणि तिच्यासोबत ती भाषाही संपली. पर्यायाने ‘बो’ संपण्याने ६५ हजार वर्षांची प्राचीन सांस्कृतिक व सामाजिक परंपरा संपुष्टात आली. भारतातील अंदमानी भाषा कशी संपत आहे किंवा मरत आहे, हे सांगताना त्यांनी दिलेली आकडेवारी सुन्न करणारी आहे. काही वर्षांपूर्वी अंदमानी भाषा बोलणाऱ्यांची संख्या ५०० होती. ती आता ५१ वर आली. ओंगल (ongl) ९४ तर जारवा फक्त २५० लोकांपुरती मर्यादित भाषा राहिली आहे. भाषा मरत नसते, तर ती मारली जाते. तीची हत्या केली जाते. हे सांगताना त्यांनी स्पष्ट केले की भाषा लुप्त होणे ही गोष्ट भाषेच्या वैशिष्ट्याला व स्वभावाला पूरक नसते. तिथले जंगल संपवले जाते, परिणामस्वरूप स्थलांतरे होऊ लागतात, लोक निघून जातात. त्या मुळ जमिनीवर राहते फक्त भाषा, संस्कृती. एकटीच. मग तीही लुप्त होते.” जैवविविधतेच्या दृष्टीकोनातून आदिवासी बोलींचे जतन करण्याची गरज आहे. असे वरील उदाहरणावरून आपल्या लक्षात येते.

आदिवासी बोलीभाषांचे ऐतिहासिक महत्त्व आणि वेगळेपण

महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषा अतिशय समृद्ध आहेत. सांस्कृतिक वारसा जोपासणाऱ्या आहेत. आदिवासी समाजाच्या बोलीभाषा त्यांच्या इतिहासाचे, परंपरांचे आणि जीवनशैलीचे प्रतिबिंब आहेत. महाराष्ट्राचे भौगोलिक तथा सांस्कृतिकदृष्ट्या पाच भाग पडतात- १) कोकणपट्टी २) कृष्णा-भीमा खोरे ३) गोदावरी-मांजरा खोरे ४) तापी खोरे ५) प्राणहिता खोरे या भागांतील डोंगरपट्टे आणि नदीखोऱ्यांमध्ये प्रामुख्याने आदिवासी जमातींचे वास्तव्य आढळून येते. त्यांचा सामाजिक व भाषिक अंगाने अभ्यास केल्यास, आपल्याला आदिवासी समाजाच्या विचारसरणीचा आणि जगण्याच्या पद्धतींचा सखोल अंदाज येतो.

महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषांचे ऐतिहासिक महत्त्व समजण्यासाठी प्रथम त्यांच्या उद्गमाचा विचार करणे आवश्यक आहे. आदिवासी या संकल्पने अंतर्गत येणाऱ्या प्रत्येक जमातींची व त्यांच्या पोटजमातींची बोली वेगवेगळी आहे. या बोली प्रामुख्याने त्यांच्या नावावरून (जमात) ओळखल्या जातात. भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण-महाराष्ट्र, संपादक, अरुण जाखडे, मुख्य संपादक, गणेश देवी या ग्रंथात “कातकरी, कोकणा, कोरकू, कोलामी, गोंडी, (कोया)

गोंडी - थाट्या, गोंडी - माडिया, ठाकरी, ठाकूर 'क', ठाकूर 'म', ढोरकोळी, निमाडी, निहाली, परधानी, पावरी, भिल्ली / भिलोरी / देहवाली, मथवाडी, मल्हार कोळी, मावची, मांगेली, राट्या (बारेला) वारली, हलबी.” अशा एकूण तेवीस आदिवासी बोलीभाषांचा समावेश आहे.

आदिवासींच्या प्राचीन काळापासून चालत आलेल्या विविध कला उदा, गुफेतील चित्रकला, शिल्पकला, वाद्यकला इत्यादींमधून आदिवासी बोलींचा उगम झाल्याचे अनेक दाखले दिले जातात. आदिवासींच्या चित्रकला जगप्रसिद्ध आहेत आणि त्यांच्या चित्रांमधून त्यांच्या भाषा आणि सांस्कृतिक विचारसरणीचे प्रतिकात्मक दर्शन होते. यावरून असे लक्षात येते की आदिवासींच्या बोलीभाषा आणि विविध कला यांचा एकमेकांशी घनिष्ठ संबंध आहे, ज्यामुळे आपल्याला त्यांचे ऐतिहासिक महत्त्व समजते. आदिवासी भाषांचा विकास त्यांच्या स्वतःच्या परिसरातील निसर्ग, साधनसंपत्ती, आणि जीवनशैलीशी निगडित आहे. त्यांची भाषासंस्कृती ही त्यांच्या भूमीशी असलेल्या नात्याचे प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे, या बोलीभाषांच्या अभ्यासातून आदिवासी समाजाच्या इतिहासाची आणि त्यांच्यावर झालेल्या प्रभावांची माहिती मिळवता येते. आदिवासी बोलीभाषांमध्ये त्यांच्या विशेष शब्दसंपत्तीचा समावेश असतो, जी त्यांच्या परंपरांशी आणि धार्मिक श्रद्धांशी संबंधित असते. उदाहरणार्थ, गोंड समाजातील 'गोंडी' भाषेत अनेक शब्द आणि संज्ञा आहेत, ज्या त्यांच्या धार्मिक विधींशी निगडित आहेत. यातील काही शब्द मुख्य मराठी भाषेत उपलब्ध नाहीत. त्यांचा समावेश केल्यास मराठी भाषा समृद्ध बनू शकते. प्रत्येक आदिवासी बोलीभाषेत एक खास उच्चार प्रणाली असते. ध्वनींचा वापर आणि त्यांची विविधता ही या भाषांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. आदिवासी भाषांमध्ये निसर्गाशी संबंधित अनेक शब्द आहेत, जे त्यांच्या दैनंदिन जीवनात वापरले जातात. हे शब्द विशेषतः त्यांच्या परिसरातील वृक्ष, वनस्पती, प्राणी आणि हवामान यांच्याशी संबंधित असतात. उदा. वारली भाषेत विविध प्रकारच्या पावसाचे वर्णन करणारे अनेक शब्द आहेत, जे त्यांच्या जीवनशैलीशी संबंधित आहेत.

आदिवासी बोलीभाषांमध्ये समृद्ध कथा आणि विपुल लोकगीते आहेत, ज्यात त्यांच्या जीवनशैलीचे प्रतिबिंब आढळून येते. या कथा आणि गीतांमध्ये त्यांचे जीवन, संघर्ष, प्रेम, श्रम आणि श्रद्धा यांचे वर्णन आढळते. उदाहरणार्थ, कोळी भाषेत अनेक पारंपारिक गीते आहेत, जी त्यांच्या समुद्राशी संबंधित जीवनाचे प्रतिबिंब आहे. आदिवासी बोलीभाषा त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचा एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. भाषा ही फक्त संवादाचे साधन नसून, ती त्यांच्या समाजाच्या विचारसरणीचे, परंपरांचे आणि जीवनशैलीचे माध्यम आहे. आदिवासी समाजाच्या लोककथांमध्ये,

गाण्यांमध्ये आणि उत्सवांमध्ये या बोलीभाषांचा मोठ्या प्रमाणात वापर केला जातो. त्यामुळे, त्यांच्या बोलीभाषांच्या अस्तित्वाचे संरक्षण करणे त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीचे जतन करण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

लोकपरंपरा, व्यवसाय आणि स्वभाषाभिमान

आदिवासी समाजाच्या लोक परंपरा उदंड आहेत. या परंपरेशी निगडीत असलेली त्यांची संस्कृती निराळी आहे. प्रदेशनिहाय समाजरचना, खने-पिणे, राहणीमान, धार्मिक जीवन, लौकिक व अलौकिक कल्पना, मनोरंजन, उपजीविकेसाठी शेती, शिकार इ. कारवाई लागणारी कामे ही निश्चितच इतरांपेक्षा वेगळी असतात आणि या सर्व बाबी भाषेशी निगडीत असतात. आदिवासींचे लोकसाहित्य व्यापक आहे. त्यात विपुल असे ज्ञानभांडार आहे. विशिष्ट असा शब्दासाठा आहे आणि स्वभाषाभिमान आहे. याविषयी गणेश देवी यांचं पुढील उदाहरण पाहता येईल-^७ “मी चौधरी भाषेचं ‘ढोल’ काढलं तेव्हा त्याच्या एक हजार प्रती छापल्या होत्या. त्यात एकही जाहिरात नव्हती. आणि त्याच्या प्रकाशनासाठी मी दक्षिण गुजरात मधल्या एका डोंगराच्या पायथ्याशी गेलो. त्यावेळी जागीच ७०० प्रती खपल्या. किंमत १० रु. होती. मी पैसे गोळा करण्यासाठी टोपली ठेवली होती. त्या टोपलीत लोक नोटा टाकायचे आणि मासिक विकत घ्यायचे. संध्याकाळी मी पैसे मोजत असताना मला असं लक्षात आलं की गोळा झालेल्या नोटांपैकी अनेक नोटा चुरगाळलेल्या होत्या. तेलाचे डाग पडलेल्या होत्या. म्हणजेच एखाद्या अत्यंत परिश्रम केलेल्या माणसाला दिवसाला १०-२० रुपये मिळतात, त्यांनी आपली नोट दिली होती. ती नोट ते त्या भाषेसाठी द्यायला तयार होते. त्याचवेळी मी ठरवलं, की द्विभाषी पुस्तके काढून दिल्लीत वाटण्यापेक्षा या लोकांच्या भाषा टिकवण्यासाठी झटायचं.” हा आदिवासी चौधरी भाषिक लोकांचा स्वभाषाभिमान आहे. ती भाषा त्यांची अस्मिता आहे. अशाच प्रकारची अस्मिता देशातील सर्व भाषिक समाजाने जोपासली तर भाषा किंवा बोली नक्कीच टिकू शकतील. भाषेची उपयुक्तता आणि सामाजिकता याही पलीकडे तिचे सांस्कृतिक महत्त्व असते. ही भावना प्रत्येकाच्या मनात आणि कृतीत उतरली पाहिजे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषा : आकलन

वसाहतकाळापासून ते आजच्या जागतिकीकरणाच्या काळापर्यंत इंग्रजी भाषा ही गरजपूर्ती करणारी भाषा ठरली. आता ही भाषा आंतरराष्ट्रीय भांडवलशाहीची, साम्राज्यवादाची मक्तेदार भाषा म्हणून स्थिर झाली आहे. असे म्हंटले जाते की, राजकीय व सत्ताधारी वर्ग नेहमीच भाषेचे महत्त्व जाणून असतो, म्हणून तो भाषेचे राजकारण करतो. ही वास्तवता सार्वकालिक स्वरूपाची असल्याचा इतिहास आपल्याला ज्ञातच आहे. भाषा हे केवळ दळणवळणाचे साधन

नसते, ती विचारप्रणालीची वाहकही असते. भारतात संस्कृत भाषा ब्राम्हणी विचारसरणीची वाहक होती. नंतर त्यांनी पार्शियन व आता इंग्रजीवरही प्रभुत्व मिळवले आहे. इंग्रजी भाषेच्या अतिप्रभावामुळे भारतातील असंख्य बोलीभाषा लुप्त होण्याच्या मार्गावर आहेत. इंग्रजी ही परकीय तथा वर्चस्ववादी लोकांची भाषा आहे. आपण त्या भाषेचा अस्वीकार करावा असे नाही, तर आपण आपल्या बोली भाषांना समृद्ध करण्याचा प्रयत्न करावा. अनेक बोलीभाषांना स्वतःत सामावून घेऊन इंग्रजी ही आंतरराष्ट्रीय ज्ञानभाषा बनू शकते, तर मग आपण त्या भाषेचा तिरस्कार का करावा? आपणही आपल्या आंतरभारतीय भाषांचे संवर्धन, संगोपन, रक्षण आणि विस्तार करण्याचा प्रयत्न करावा. भाषाभेदांची सामाजिक दरी मिटवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न करावा. भारतीय लोकसंस्कृती, लोकपरंपरा, लोकजीवन, आदिवासी जीवन जाणवा, लोककला, लोकवाङ्मय, लोकदैवते, लोकश्रद्धा, या सर्वकाही लोकाविष्कार वेगवेगळ्या बोलींमध्ये सामावलेले असतात. म्हणून त्यांचे जतन करणे क्रमप्राप्त आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषांचा ऐतिहासिक, सामाजिक, वर्णनात्मक आणि व्याकरणिक दृष्ट्या अनेकांनी अभ्यास केला. ते पुढीलप्रमाणे थोडक्यात पाहता येईल. गोंडी भाषा व उत्पत्तीच्या संदर्भाने व्यंकटेश आत्राम, यांनी 'गोंडी संस्कृतीचे संदर्भ' या संशोधन ग्रंथात अनेक संदर्भ दिले आहेत. गोंडी भाषा आणि तिची लिपी ही ब्राम्हणी लिपीपेक्षा प्राचीन आणि ब्राम्हणी लिपीची जननी आहे. असे आत्राम यांनी म्हटले आहे. तर गोंडी भाषेला लिपी नाही अशी तक्रार केली जाते, पण सिंधू संस्कृतीच्या उत्खननात सापडलेली चित्र लिपी ही गोंडी लिपी होय, असे गोंडी साहित्यिक आचार्य मोतीराव कंगाली यांनी त्यांच्या 'सैधवी लिपी का गोंडी मे उद्वाचन' या ग्रंथात सिद्ध करून दाखविले आहे. प्रा.स्टोपण हिस्लाप, मुन्शी भगवानदास मसराम, सुन्हेरसिंह ताराम, मानिराव दुग्गा, आणि अलीकडील सीताराम मंडाले यांचे 'कोयाबोली' हे गोंडी लिपीवर आधारित पुस्तक जागतिक युनिकोड मिळविण्यासाठी अमेरिकेतील जागतिक भाषा परिषदेत पाठवण्यात आले आहे. गोंडी बोलीतील अनेक शब्द इंग्रजी भाषेत सापडतात.

'कोलामी' ही गोंडीप्रमाणेच प्राचीन आणि महत्त्वाची भाषा आहे. ग्रीअर्सन नंतर हेग आणि बुलस्ली यांनी १८९७ साली गोंडी व कोलामी भाषेतील काही शब्दांची तुलना केली होती. १९५० मध्ये सेतू माधवराव पगडी यांचे कोलामी भाषेचे व्याकरण प्रकाशित झाले. भाऊ मांडवकर यांचा 'कोलाम' हा संशोधन ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. याशिवाय 'कोरकू बोली वर्णनात्मक आणि समाजभाषावैज्ञानिक अभ्यास' डॉ. काशिनाथ बन्हाटे यांचा ग्रंथ कोरकू बोलीच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचा आहे. याशिवाय 'भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण' या ग्रंथातील आदिवासी बोलींवर लेखन करणाऱ्या सर्व

भाषाभ्यासकांचे योगदानही अतिशय महत्त्वाचे आहे. याशिवाय “बोलींचे शब्दकोश आणि व्याकरण तयार करणे हेही महत्त्वाचे आहे. त्या संदर्भातही काही प्रयत्न महत्त्वाचे आहेत. उदा., महाराष्ट्राच्या अतिपूर्वेकडे भंडारा, चंद्रपूर आणि गडचिरोली परिसरात झाडी बोली बोलली जाते. या बोलीचा शास्त्रीयदृष्ट्या अभ्यास डॉ. हरिश्चंद्र बोरकर यांनी ‘झाडी बोली : भाषा आणि साहित्य’ (१९९८) या पुस्तकातून मांडला आहे. रावसाहेब काळे यांनी वऱ्हाडी बोलीच्या स्वनप्रक्रियेवर आपल्या लेखातून प्रकाश टाकला आहे. (पहा: ‘वऱ्हाडी बोलीतील स्वरस्वनीम’- ‘भाषा आणि जीवन’, दिवाळी २०१२) तसेच महाराष्ट्रात भिल्ल, गोंड, वारली, ठाकूर, कोरकू, इत्यादी अनेक आदिवासी जमाती राहतात. त्यांच्या भाषांच्या अभ्यासाचे प्रयत्न म्हैसूर येथील ‘भारतीय भाषा संस्थान’ (सी.आय.आय.एल) तर्फे चालू असतात. बोलीभाषांचे जतन, संवर्धन व दस्तएवजीकरण यासाठी हि संस्था मदत करते. प्रा. ज. के. रानडे यांनी वारली बोलीचा अभ्यास क्षेत्रीय संशोधनाद्वारे केला आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने या बोलींचे जतन करणे शक्य आहे. सीताराम मंडाले यांनी ‘कोयाबोली’ (२००९) या पुस्तकात गोंडी भाषेतील शब्दसंग्रह तयार करताना केला आहे. त्यातील अक्षरांचा अभ्यास करून प्रा. मुकुंद गोखले यांनी संगणकावर गोंडी लिपीच्या मुद्रणाची सोय उपलब्ध करून दिली. त्यामुळे २०११ मध्ये या पुस्तकाचे पुनःप्रकाशन करताना त्यात गोंडी लिपी प्रथमच मुद्रित अवस्थेत समोर आली.” अशा प्रकारच्या प्रयत्नातून आदिवासी बोलीभाषांचे आकलन होण्यास मदत होते. “ढोल” या आदिवासी बोलींना वाहिलेल्या नियतकालिकाची भूमिका महत्त्वाची आहे. डॉ. गणेश देवी यांच्या कल्पनेतून साकारलेल्या “ढोल” ची वाटचाल प्रेरणादायी ठरते. भिल्ली, डुंगरी भिल्ल, अहिराणी, चौधरी, राठवी, कुंकना, पावरा, बंजारा इत्यादी भाषांमधून ढोल चे अनेक अंक प्रसिद्ध आहेत. थोडक्यात, “ढोल” ने उभी केलेली भाषिक व संदर्भमूल्यप्राप्त चळवळ आहे. ही चळवळ अधिक गतिमान होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे असे मला वाटते. भारतातील बोलीभाषा राजकारण व शिक्षण याविषयी डॉ. गणेश देवी यांनी त्यांच्या ‘वानप्रस्थ’ या ग्रंथातील एक उतारा मुद्दामहून इथे देत आहे. ““भाषांच्या चढउतारांच्या इतिहासाला बऱ्याच वेळेस भाषासंबंधीचे कायदेकानूनही जबाबदार असतात. मेकॉलेचा १८३५ सालचा इंग्रजी भाषा भारतात शिकवण्याचा विचार जर त्यावेळेस अमलात आला नसता तर भारताच्या इतिहासात इतरही बरेच घडू शकले असते. भाषावार प्रांतरचना जर तत्त्व म्हणून पुढे आली नसती तर कदाचित निसर्गर्तात्वाच्या आधारे भारतीय राज्यांचे नकाशे बनले असते. अर्थात इतिहासात काय झाले नसते तर नंतर काय काय झाले असते हा विचार वांझ आहे; पण भारताच्या राज्यघटनेत जे भाषांचे परिशिष्ट आहे, त्याशिवाय काहीतरी करणे शक्य आहे. त्यात एक तर लोकसंखेच्या

आधारावर भाषांचा समावेश केलेला नाही. काही अशा भाषा आहेत की ज्या बोलणाऱ्यांची लोकसंख्या खूप आहे पण त्या आठव्या परिशिष्टात मोडत नाहीत. एकंदरीत भारताची राजकीय एकता टिकवण्यासाठी वेळोवेळी आठव्या परिशिष्टाचा ढालीसारखा उपयोग करण्यात आला आहे. फारच नाईलाज झाला व राजकीय चळवळी होऊन अशांती माजली तर सोयीनुसार त्यात नव्या भाषांची भर टाकण्यात येते.” आपल्या राज्यघटनेचे आठवे परिशिष्ट हे ‘भाषा-परिशिष्ट’ आहे. या यादीत २२ भाषांचा समावेश आहे. पण आपल्या विशाल देशात या २२ भाषांखेरीज वर उल्लेख केल्याप्रमाणे कितीतरी अन्य भाषा आहेत. ज्या उपेक्षित तथा दुर्लक्षिल्या जात आहेत. कायद्याची भाषा ही देखील प्रामुख्याने इंग्रजी व इतर प्रादेशिक भाषांतच उपलब्ध आहे. जर आदिवासींना समजणाऱ्या भाषेतून कायदा व सुव्यवस्था त्यांच्यापर्यंत वेळीच पोचला असता तर आज आदिवासींचे जीवन नक्कीच बदलले असते. म्हणूनच भाषेला सामाजिक संस्था म्हंटले आहे. या पार्श्वभूमीवर आदिवासी बोलींच्या संदर्भात अधिक विचार होणे आवश्यक आहे.

आदिमकाळापासून आदिवासी किंवा तत्सम वर्गीकृत जमाती या भूमीवर वास्तव्यास आहेत. परंतू अजूनही त्यांना मूलभूत अधिकार काय असतात हे माहित नाही. कारण औपचारिक शिक्षणाचा असलेला अभाव. आणि विशेष म्हणजे भाषेची अडचण यामुळे तो अनेक सोयी-सुविधांपासून वंचित राहिला. भाषा, संस्कृती, प्रथा, परंपरा, विधी, जनसंस्कृती, प्रचलित कायदे या साऱ्यांच्या विकसनात, त्यांच्या संबंधीच्या संशोधनात अधिक लक्ष घालणे आवश्यक आहे. भारतीय संविधानानुसार, प्रदेशातील ५ लाखांपेक्षा जास्त लोकांकडून बोलल्या जाणाऱ्या बोलीभाषेला जास्तीत जास्त व्यावहारिक महत्व दिले जाऊ शकते. अशा गटाचे हक्क सुरक्षित ठेवण्यासाठी आणि त्यात उत्थान घडवून आणण्यासाठी भारतीय संविधान कटिबद्ध आहे. वरील प्रकारच्या भाषिक गटांचा सुक्ष्मस्तरीय अभ्यास करण्यासाठी, तसेच त्यांच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी सद्यःस्थितीत बोली भाषांचीच अधिक उपयुक्तता आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषा : भवितव्य

आधुनिक काळात, महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर जागतिक पातळीवरील बोलीभाषांच्या समोर अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, आणि मुख्य प्रवाहातील भाषांचा वाढता प्रभाव या कारणांमुळे अनेक आदिवासी भाषा मागे पडत आहेत. ग्रामीण भागातील तरुण पिढी शिक्षणासाठी शहरी भागात स्थलांतर करते, जिथे त्यांना मराठी, हिंदी किंवा इंग्रजी भाषांचे शिक्षण दिले जाते. परिणामी, त्यांच्या मूळ बोलीभाषा विसरल्या जातात किंवा मर्यादित वापरात राहतात. प्रमाण किंवा प्रभूत्वशाली भाषांमुळे बोलीभाषांकडे कमालीचे दुर्लक्ष होत आहे.

बोलीभाषा वेगाने लुप्त होण्याच्या यादीत भारताचा प्रथम क्रमांक लागतो. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या काही बोलीभाषा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत. याविषयी 'प्रादेशिक बोलीचे भाषाविज्ञान' या संपादित ग्रंथाच्या प्रस्तावनेतील डॉ. संजय लोहकरे यांचे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ^{१०}“महाराष्ट्रातील 'नहाली' ही बोली भारतीय सर्व्हेक्षणानुसार मृत्युपंथावर असली तरी 'नाईकी' आणि 'कोलामी' या दोन बोळींची सध्यःस्थिती चांगली नाही.” जमात निहाय बोलीचा इतिहास, प्रादेशिक वेगळेपण, त्या त्या भौगोलिक परिसरातील लिखित वा मौखिक साहित्य, निसर्ग, पर्यावरण आणि संस्कृतीशी संबंधित काही गोष्टी प्रत्येक बोलीभाषांमध्ये समाविष्ट असतात. त्यांतील पारंपरिक शब्दसाठा, ज्ञान आणि मूल्य जोपासली पाहिजेत. भाषा संवर्धन याविषयी डॉ. देवीचे आणखी एक मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात- ^{१०}“एखाद्या समाजाची भाषा निर्माण होण्याची प्रक्रिया शतकानुशतकं सुरू असते. वेगवेगळ्या समाजांनी निर्माण केलेली भाषा हे आपल्या सगळ्यांचं सांस्कृतिक संचित आहे. त्यामुळे आपल्याच काळात हा जागतिक भाषासंहार होऊन त्या नष्ट होणार नाही, हे पाहणं ही आपल्या सगळ्यांची सामूहिक जबाबदारी आहे.” भारतीय माणूस मग तो व्यापारी, कामगार, राजकारणी, जमीनदार, सेवक, शिक्षक, गृहस्थी, सन्यासी कोणत्याही क्षेत्रातला असो आपल्या बोलीवर आणि आपल्या भाषेवर प्रेम करणारा असला पाहिजे.

सरकारी शिक्षणव्यवस्था देखील या भाषांच्या संरक्षणात कमी पडत आहे का? बहुतेक शाळांमध्ये मुख्य प्रवाहातील भाषांमध्येच शिक्षण दिले जाते, ज्यामुळे आदिवासी मुलांना त्यांच्या मातृभाषेपासून दूर केले जाते. याशिवाय, या बोलीभाषांचे लिखाण, लेखन साहित्य किंवा दस्तऐवजीकरण नसल्यामुळे त्या भाषा वेगाने लोप पावत आहेत. भाषांचे हे गांभीर्य लक्षात घेणे जरूरीचे आहे.

ग्लोबलायझेशनच्या प्रभावामुळे आदिवासी समाजातील लोक अधिकाधिक मुख्य प्रवाहात येऊ लागले आहेत. त्यांच्या सांस्कृतिक ओळखीवर याचा परिणाम होत आहे. मोठ्या प्रमाणात शहरीकरण, तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि माध्यमांच्या प्रसारामुळे आदिवासी भाषा कमी वापरात येत आहेत. अनेकदा, आदिवासी लोकांना त्यांच्या बोलीभाषेऐवजी मुख्य प्रवाहातील भाषा शिकवण्याचा दबाव असतो, कारण त्या भाषा आर्थिक प्रगतीसाठी आणि सामाजिक सन्मानासाठी उपयुक्त मानल्या जातात. असे असले तरी आपली भाषा आणि संस्कृती वेगळी असते. त्यांचा सांभाळ करणे हे आपले कर्तव्य आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने डिजिटल स्वरूपात आदिवासी भाषा सुरक्षित ठेवणे शक्य आहे का यावर विचार करणे. अशा प्रयत्नांमुळे आदिवासी बोलीभाषा जीवंत राहू शकतील

सारांश,महाराष्ट्रातील आदिवासी बोलीभाषांचे भवितव्य टिकवून ठेवण्यासाठी आणि त्यांना पुन्हा जीवंत करण्यासाठी, शैक्षणिक, सामाजिक, आणि तांत्रिक पातळ्यांवर प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. या बोलीभाषा फक्त संवादाचे माध्यम नाहीत, तर त्या आदिवासी समाजाच्या सांस्कृतिक वारशाचे प्रतिबिंब आहेत. त्यांच्या संवर्धनाद्वारे, आपण आदिवासी समाजाच्या समृद्ध असलेल्या सांस्कृतिक परंपरेचे जतन करू शकतो. यासाठी, सरकार, शैक्षणिक संस्था, आणि समाज यांच्यात सहकार्याची आवश्यकता आहे.

संदर्भ:

- १) आदिवासी विश्व, डॉ. सौ. शैलजा देवगावकर, डॉ. श. गो. देवगावकर, आनंद प्रकाशन, नागपूर, प्रथम आवृत्ती, जुलै २००१, पृ. क्र. ४.
- २) प्रस्तावना, भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण-महाराष्ट्र, संपा. अरुण जाखडे, मुख्य संपादक डॉ. गणेश देवी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. प्रथम आवृत्ती १७ ऑगस्ट २०१३, पृ.क्र. ३८
- ३) समूहाचा चैतन्यशाली आविष्कार, महेश एलकुंचवार, लोकराज्य, ऑक्टोबर २०११ पृ. क्र.५२
- ४) साने गुरुजींची आंतरभारती आणि भारतीयत्वाची जडणघडण, हेरंब कुलकर्णी, स्वाभिमान पर्व, दिवाळी अंक 'उद्याचा मराठवाडा' पृ. क्र. ७६
- ५) साठ वर्षांची गोष्ट एका वैचारिक आंदोलनाचे सिंहालोकन, संपा. सुषमा करोगल, पद्मगंधा प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, जानेवारी २०१२, पृ. क्र. ९४
- ६) भारतीय भाषांचे लोकसर्वेक्षण-महाराष्ट्र, उनि. पृ. क्र. २६५
- ७) प्रादेशिक बोलींचे भाषाविज्ञान, संपा. डॉ. संजय लोहकरे, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, प्रथम आवृत्ती जानेवारी २०१९, पृ. क्र. ८
- ८) वानप्रस्थ, डॉ. गणेश देवी, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे. दुसरी आवृत्ती २००७, ४६,४७
- ९) गणेश देवी, लोकसत्ता दि. २२ सप्टेंबर २०१३, रविवार पृ. क्र. ७
- १०) गणेश देवी, भाषा आणि बोली, लोकराज्य, फेब्रुवारी २०१४, पृ. क्र. ३४